УДК 334.782«1760»

Оксана Коваленко (м. Полтава)

«Взят на изученіе майстерству без заплати»: ремісниче учнівство в містах Гетьманщини (на прикладі Ніжина 1760-х років)

У статті розглянуто основні етапи ремісничого учнівства (здійснено підрахунки кількості учнів у майстра, встановлено віковий діапазон учнів, проведено кореляцію наявності учнів із наявністю власних дітей у родині ремісника). Аналіз проведено на основі Генерального опису Лівобережної України м. Ніжина, здійсненого там у 1766 р., із залученням даних інших міст Гетьманщини.

Ключові слова: *Гетьманщина, ремесло, учнівство, населення.*

Oksana Kovalenko

Craft apprenticeship in the cities of the Hetmanate (on the example of Nizhyn in the 1760s)

Prime sources of this theme is the General Description of the Left-bank Ukraine – especially historical-demographic facts of the Nizhyn 1766 y. Then there were 5086 inhabitants in the city, including 282 craftsmen, which worked in guildes and outside of it, working as «piddani» (serves), or «under protection». In the city at that, time was 30 specialties. The first stage of acquiring the status of full masters was apprenticeship. About 20% craftsmen of the of Nizhyn trained the apprentices of the craft. 1-4 apprentices could live in the family of the master, simultaneously. Craft apprenticeship lasted from 1 till 10 years. Predominantely 4-5 years. The age of the apprentices was from 5 till 19 years. Predominantely 10-15 years. Division masters according to presence of sons and/or apprentices showed that in the presence of their own sons, the masters in most did not take apprentices to study, and childless men, by contrast, sought to bring apprentices to the family. The importance of playing a role of father, patriarch, and head of the family caused that for master apprenticeship was not only economic way to develop his household, but some specific replacement of missed parenting. Division masters according to presence of sons and/or apprentices. For apprentice that was a stage of life cycle service, after which he received specialization, new social status, and could create his own household and ply a craft.

Key words: *Hetmanate, craft, apprenticeship, population.*

Оксана Коваленко

«Взят на изученіе майстерству без заплати»: ремесленное ученичество в городах Гетманщины (на примере Нежина 1760-х годов)

В статье рассмотрены основные этапы ремесленного ученичества (осуществлены подсчеты количества учеников у одного мастера, установлен возрастной диапазон учеников, проведена корреляция наличия учеников с наличием собственных детей в семье ремесленника). Анализ проведен на основе Генерального описания Левобережной Украины г. Нежина, проведенного там в 1766 г., в сравнении с данными других городов Гетманщины.

Ключевые слова*: Гетманщина, ремесло, ученичество, население.*

Цехи були поширені в усіх полкових містах та більшості містечок Гетьманщини. Традиційне уявлення про організацію праці та життя у цехах сформоване на основі чисельних напрацювань з історії середньовічних гільдій Європи, при ближчому розгляді виявляється не зовсім відповідним для корпорацій у містах Гетьманщини XVIII століття. Сягнувши у Гетьманщині якнайдалі на схід, явище цехової ремісничої організації набуло тут яскравих специфічних особливостей.

Ремісницькі цехи в своїй організації поєднували чіткість, регламентацію життя та, водночас, демократичність. Жорсткість полягала в існуванні чіткої ієрархічної структури всередині цеху, обов'язковому виконанні ухвалених рішень всіма його членами, боротьбі цеху за монопольне право виготовляти і збувати товар (так звана боротьба з «партачами»), регламентації кількості підмайстрів та учнів, фінансовій звітності тощо. Демократичність цехової структури також мала багато вимірів: корпоративність інтересів, виборність керівних цехових посад, колегіальність управління, можливість зміни ієрархічного статусу, взаємопідтримка (допомога бідним цеховикам, вдовам та сім'ям покійних майстрів) та рівність прав, взаємоповага, колективні збори[1]. Саме ці моменти трактують цех, як спільноту традиційного соціуму, а ширше беручи, засвідчують існування в Гетьманщині XVIII століття спільноти, що лише на межі віку трансформується в суспільство.

У даній роботі окреслимо розвиток ремесла у Ніжині у 60-х рр. XVIII ст., головну увагу присвятивши першому етапу корпоративної ієрархії – учнівству. За основне джерело використаємо

Мал. 1. Карта Новгород-Сіверського повіту.

[1] *Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. – К.: Вид-ня Національного інституту стратегічних досліджень, 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl-3_cnv.htm.

Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і домогосподарств населених пунктів, що проводився за указом Катерини ІІ Другою Малоросійською колегією, на чолі якої стояв генерал-губернатор Петро Румянцев. За ім'ям останнього джерело називають Румянцевським описом. Його важливе значення для соціальної історії Гетьманщини неодноразово відзначалося дослідниками[2]. У Ніжинському полку проведенням опису займався прем'єр-майор Михайло Голеніщев-Кутузов та підполковник Василь Кудрявцев[3]. Чистовик опису зберігається в Центральному державному історичному архіві України[4], а копія XIX ст. з Державного архіву Чернігівської області опублікована Сергієм Зозулею та Олександром Морозом[5].

Що ж до пунктирного окреслення сучасної історіографії, то слід відзначити серію статей та дисертаційне дослідження Світлани Щербини з історії ремісництва міст північних полків Гетьманщини[6]. Найбільш повною, на нашу думку, історико-демографічною характеристикою населення Ніжина, означеного часу, є дослідження Ігоря Сердюка[7].

Перш за все, зробимо статистичні підрахунки кількості ремісників, як цехових так і позацехових майстрів, за спеціальностями та встановимо їх співвідношення. За Румянцевським описом у Ніжині на 1766 р. проживало 5086 жителів (2589 чоловіків), з яких 2472 міщан, 541 козак[8]. Частина з них займалася ремеслом, входячи до цехів, або працюючи поза ним. Загальна кількість осіб, які проживали в той час в місті, і записані із вказівкою на заняття ремеслом становить 282 особи (принагідно звертаємо увагу на те, що у джерелі не завжди вказувалося заняття власника двору, тому кількість ремісників гіпотетично могла бути більшою). Детальний розподіл ремісників представлений у таблиці 1[9].

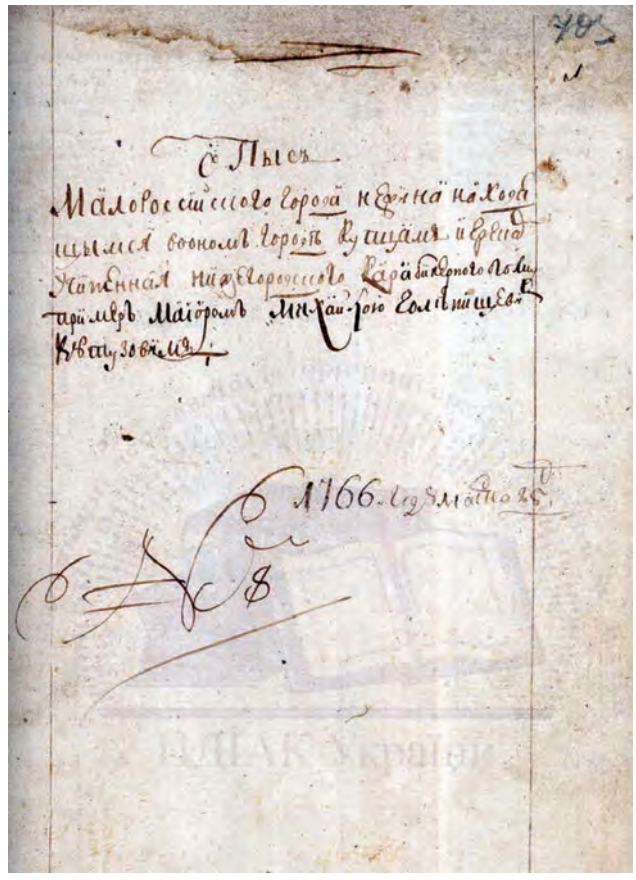

Мал. 2. Титульний аркуш Румянцевського опису міста Ніжина.

---

[2] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm; Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / Упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – С. 9-15; *Момот А.* Румянцевський опис Малоросії як джерело, для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2014. – № 7. (290). – С. 22–29; *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144-152; *Сердюк І.* Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: Асмі, 2011. – С. 22-27, 29-34.

[3] *Сердюк І.* Полкових городов обиватели... – С. 34.

[4] ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 39, 40, 49, 341.

[5] Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 7 (10). – С. 3-197.

[6] *Щербина С. В.* Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст.[Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Щербина, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.,: [б. в.], 2011. – 20 с.

[7] *Сердюк І.* Полкових городов обиватели... – С. 29-42, 79-102, 176-222.

[8] Там само – С. 78, 176, 185.

[9] Складена на підставі: Ніжинська старовина... – С. 3-197.

Таблиця 1

Розподіл ремісників Ніжина за спеціальностями

Спеціальність	Загальна кількість	% (від всіх осіб, які займалися ремеслом)
коваль	9	3,2
шапошник	6	2,1
кушнір	63	22,3
ткач	15	5,3
столяр	2	0,7
швець	53	18,7
кравець	33	11,7
тесля	3	1
калачник	15	5,3
різник	5	1,8
музика	2	0,7
шаповал	3	1
золотар	1	0,4
скляр	2	0,7
бондар	2	0,7
свічкар	2	0,7
мірник	4	1,4
бламарник	20	7,1
скорняк	7	2,5
гребінник	1	0,4
гончар	15	5,3
конвісар	2	0,7
сідляр	1	0,4
линник	1	0,4
бараметник	1	0,4
котляр	1	0,4
стельмах	2	0,7
іконописець	1	0,4
цегельник	5	1,8
цилюрник	1	0,4
без вказівки заняття	4	1,4

Наявність різних фахівців засвідчує високий рівень розвитку ремесла у місті та його торгівельно-економічний потенціал – жодне полкове місто Гетьманщини могло похвалитися наявністю в його ремісничих лавах ремісників 30 спеціальностей. Близько 20% цих ремісників навчали учнів ремеслу.

Традиційно, ремісниче учнівство пов'язується із цеховою ієрархією. Адже, як відомо, цехи були замкненими корпоративними організаціями, вступ до яких був складним та тривалим процесом. Першим етапом набуття статусу повноправного братчика було учнівство. Наступним ступенем було звання підмайстра, ремісника, що вже засвоїв основи професії. Тому, бажаючі вступити до цеху, мали йти на навчання. Але, не всі ремісники міста в той час, входили до лав цехів. Румянцевський опис вперше зафіксував серед залежної категорії суспільства – *«підданих»* – майстрів-ремісників. Піддані, проживали у домогосподарствах власників, переважно підварках, мали найманих робітників та учнів, що навчалися в них майстерності.

Ще одна мала соціальна група – «*протекціянти*», теж мала в своїх лавах ремісників, звільнялися від різних повинностей, а за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи виконанням певних повинностей[10]. Зокрема, Ніжині, у 1760-х роках були ремісники, які знаходилися у протекції полковника Петро Розумовського, проте теж передавали свої фахові знання учням. Всі ці групи майстрів навчали учнів ремеслам.

Тож учні ремісників були помітною категорією дитячого населення міст Гетьманщини та Ніжина, зокрема. Розглянемо кількість та віковий розподіл ніжинських учнів, на тлі загальної ремісничої палітри інших трьох полкових міст Гетьманщини. Ремісники брали на навчання від одного до чотирьох учнів, але кількісно переважали випадки, коли в родині ремісника одночасно проживав один учень (див. таблицю 2). Такий розподіл характерний і для інших міст Гетьманщиини, наприклад Переяслава та Полтави[11].

Таблиця 2

Кількість учнів у ніжинських майстрів

Кількість учнів	Кількість майстрів	%
1	31	60,8
2	14	27,5
3	4	7,8
4	2	3,9

[10] *Горобець В.* Малі соціальні та соціопрофесійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 196.

[11] *Коваленко О., Сердюк І.* «Іграшка чи ремесло?»: Один із аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // Київська старовина. – К., 2012. – № 5-6. – С. 61.

Щодо вікового розподілу, то він коливався у межах 5-19 років (див. таблицю 3). Найменші учні 5-6-річні діти, які звісно мало ще чого могли реально навчитися у фахові, було лише по одному. Вірогідно, вони в силу різних обставин потрапляли в родину *«на пропітаніе»*. Наприклад, у записах про взяття хлопців до ткацького ремесла у Києві 1768 р. зафіксовано, що майстер Іван Митрофан взяв на 5 років навчатися Лукіяна сироту[12] . Найбільше ж було 10-15 річних учнів. Порівняємо ці дані із віковим розподілом учнів інших міста. Вік полтавських учнів коливався в межах 8-15 років[13]. У Стародубі, серед 50 учнів ремісників всіх спеціальностей, більшість (82%) були віком 12-14 років[14]. Віковий діапазон учнів ремісників м. Переяслава коливається в межах 13-25 років із переважанням 13-18-річних.

Строк навчання, який також фіксував Румянцевський опис, коливався в межах від 1 до 10 років, найчастіше – 5. На жаль, особливістю джерела є порівняна рідкість вказівок на час навчання. Проте, Румянцевський опис Переяслава показує схожий діапазон – від 1 до 7 років[15].

Якщо резони йти на навчання й здобувати певну спеціальність переважно зрозумілі, то мотиви іншої сторони – майстрів, залишають простір для міркувань. Звісно, що однією із причин є бажання отримати безкоштовні робочі руки на достатньо тривалий термін, а отже й збільшити кількість продукції. При цьому, учні часто виконували багато роботи по дому та господарству, не пов'язаної із ремеслом. 8 ніжинських ремісників, у яких були учні, володіли орною землею та сінокосами. Наприклад, швець, який ніби навчав ремеслу двох учнів мав орної землі на 4 дня, а міщанин Іван Парилоза, який теж володів землею, мав двох учнів, хоча він взагалі не записаний як ремісник[16]. В інших містах та містечках Гетьманщини таких випадків в рази більше. Вони чітко засвідчують широке використання учнів для різних занять: вони працювали, вочевидь, по дому, прибирали у майстернях, поралися з господарством і орали землю. Учні також ставали помічниками для майстрів похилого віку, які не мали своїх синів працездатного віку, мали проблеми зі здоров'ям.

По друге, слід поглянути на домодерне суспільство не лише із економічної точки зору. На думку англійських істориків Гелен Беррі (Helen Berry) й Елізабет Фоістер (Elizabeth Foister), за ранньомодерної доби молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті чоловіків, що не мали власних дітей[17]. Це пов'язане із патріархальним типом суспільства, за яким чоловік мав виконувати роль патріарха. Ремесло в домодерну добу – це чоловіча справа. І хоча з 1760-х рр. жінки «входять» до ремесла (так, наприклад у Ніжині в 1766 р. було 17 дівчат-учениць[18]),

Таблиця 3

Розподіл учнів Ніжина за віком

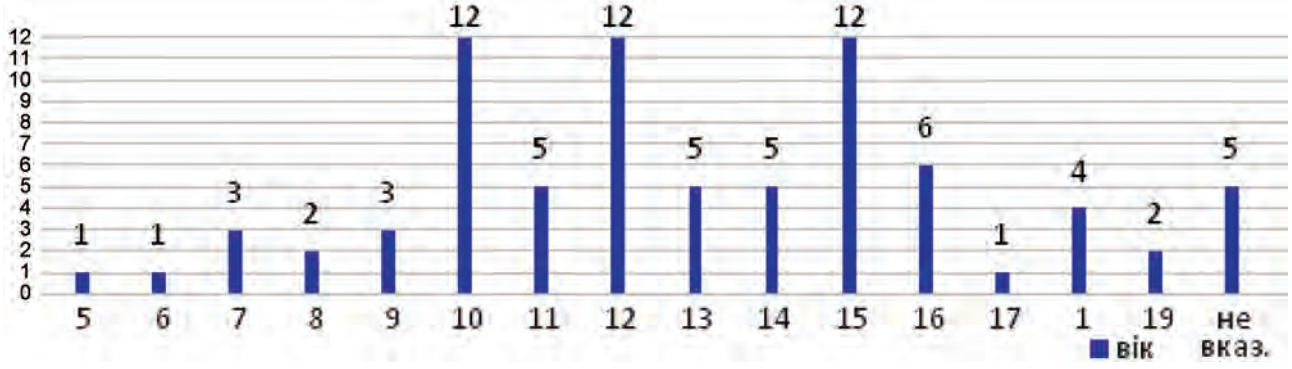

[12] ІР НБУВ,ф. І., спр. 251, арк. 6.

[13] *Коваленко О.* Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — № 3. — С.114.

[14] *Сердюк І.* Полкових городов обиватели...– С. 199.

[15] *Коваленко О.* Ремісники Переяслава у XVIII ст. // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревегука. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 56.

[16] Ніжинська старовина... – С. 117, 197.

[17] *Berry H., Foyster E.* Child lessmeninearly modern England // The Family in Early Modern England. – Cambridge, 2007. – P. 182–183.

[18] Ніжинська старовина... – С. 3-197.

Мал. 3. План міста Ніжина. Початок XIX ст.

проте це не змінює факту, що суспільство Гетьманщини це суто патріархальне суспільство у якому чи то не першою є ідентифікація себе, як *«Я – чоловік» «Я – голова родини, я – батько»*. Поняття *«час батька»,* яке ввів Алан Моліньє, а Ігор Сердюк переконливо обґрунтував для Гетьманщини XVIII ст.[19], важливе для розуміння тих проблем про які ми говоримо. Головним, у цьому аспекті було виконання соціальної ролі батька, патріарха, голови родини.

Аналогічно Дафна Орен-Маджідор (Daphna Oren-Magidor) зауважувала, що бездітні пари, які не народили дитину впродовж року після весілля піддавалися насмішкам і постійним запитанням щодо їхніх репродуктивних планів[20]. Отже, одним із варіантів уникнути насмішок, виконати роль патріарха можна було у іншій якості, наприклад, хрещених батьків, опікунів чи то майстрів тощо. Поряд із іншим аспектом, а саме спадковості ремесла, коли професія передавалася у спадок, таке заміщення батьківської ролі, за логікою, мало б відбуватися, в першу чергу, в тих родинах, котрі не мали синів.

Розподілимо ремісників на 5 груп відповідно до наявності у них синів та учнів. Окремо, виділена категорія домогосподарств, в яких окрім майстра, який не мав учнів чи синів проживали інші дорослі чоловіки – слуги, родичі підсусідки тощо. Адже, в останньому випадку саме вони по перше, допомагали в роботі, а по друге створювали ілюзію великої родини (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Розподіл ремісників м. Ніжина, відповідно до наявності синів та учнів

К-ть майстрів	К-ть	%
мали як синів так і учнів	33	13
мали синів, не було учнів	137	53,9
не було синів, але мали учнів	18	7,1
не було ні синів, ні учнів	37	14,6
не мали ні синів, ні учнів, але у домогосподарстві був інший чоловік	29	11,4
Всього[21]	254	100

Як показують дані у місті був доволі значний відсоток осіб, у яких не було ні своїх синів ні учнів – 14,6%, він удвічі вищий за відсоток, тих, у кого були учні, але не було власних дітей – 7,1%. Адже саме в останній категорії могли спрацьовувати викладені причини взяття дитини до родини у якості учня. Особливо зважаючи на те, що абсолютна більшість цих майстрів, були одруженими та мала вік в межах 29-34 років.

Для порівняння ми обрахували дані для Переяслава[22]. Співвідношення там аналогічне, але відсотки вищі: 27,6% – тих, хто не мав ні синів ні учнів, та 11,4%, тих, хто взяв учнів в родину за відсутності власних синів. Таким чином, за умов наявності своїх синів, майстри в більшості не брали учнів на навчання. І навпроти, у категорії бездітних ремісників цей відсоток високий, а учнівство могло виступати як замінник нереалізованого батьківства.

Характеризуючи дитячу працю, І. Сердюк закцентував увагу на проблемах втеч із учнівства в Гетьманщині, зауваживши, що вони мають природний характер, адже дитина була змушена тривалий час перебувати в одному місці[23]. Окрім того, це була ще й безоплатна праця, а якщо до цього додати, що вибір фаху робили батьки, а не дитина й визначали її подальшу долю, то мотиви втеч, стають ще виразнішими. Це призводило до випадків, коли маючи можливість стати ремісником, хлопці, не реалізували її вирішивши втекти з учнівства. Проте, втеча не завжди означала безповоротність та шлях у злодійство. Адже існувала можливість повернутися, сплативши певну суму.

У полковничих універсалах цехам проблем втеч також обумовлювалася та декларувалося право на безумовне повернення учня до майстра, якщо його буде знайдено. Наприклад, в підтверджуючому універсалі полтавського полковника Івана Черняка від 1709 р. шевцям м. Кобеляк зазначалося: *«хлопець якъ втечетъ от майстра, где его майстер найдетъ, волно взяти и на чомъ шкодоватиметъ, тое долженъ отслужити, или на чомъ его, своего майстра, уеднаетъ»*[24].

---

[19] *Сердюк І.* Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – К.: КІС, 2018. – С. 118, 132-133.

[20] Daphna Oren-Magidor в книзі Infertility in Early Modern England. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – P. 2.

[21] *Кількість показує не всіх наявних ремісників, які проживали у 1766 р. у місті Ніжині, але лише тих, щодо яких наявна повна інформація в джерелі.*

[22] ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 278. – 303 арк.

[23] *Сердюк І.* Маленький дорослий... – С. 326-327.

[24] ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 27650, арк. 1.

Мал. 4. План міста Переяслава на мапі Київського намісництва. Кінець XVIII ст.

Витримавши всі тяготи кількарічного учнівства, отримавши фах, можна було переходити до наступного щабля цехової ієрархії. Завершення учнівства фіксувалося в цехових книгах. Воно називалося визвілок і полягало у сплаті певної суми *«копу за визвілок»* на загальних зборах *«при всейбратіи»*[25], *«при всей сходці»*[26]. Учень ставав вільним від зобов'язань *«и волноему где пожелаеть стати воленьзостает»*[27], переходив на наступний щабель цехової ремісничої ієрархії – підмайстерство.

В універсалі 1709 р. та в указі полкової канцелярії старшині кобеляцькій 1745 р., щодо таких зауважувалося: *«а якій хлопець выслужитъ, на колкостановился, будетъ за млоденца у майстра свого недель дванадцять, майстер повиненъему дати двадцять шаговъ при отклону»*[28]. Тобто учень ставав молодшим майстром, «младенцем», й за прописаними в учнівській угоді чи певному фундуші умовами мав відпрацювати в цій іпостасі певний термін (до одного року). В європейських цехах, зокрема, як прослідкувала Елліс Лі Нокс (Ellis Lee Knoks) на прикладі цехів Аугсбурга[29], підмайстри не могли працювати за контрактом, адже їхня робота повинна була розглядатися як частина навчання.

---

[25] ІР НБУВ, ф. І, спр. 2198, арк. 4-18.

[26] ІР НБУВ, ф. І, спр. 260, арк. 30.

[27] *Запис від 1753 р.* ІР НБУВ,ф.І,спр. 260,арк. 30-31.

[28] ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 27650, арк. 1. В листі від березня 1746 р. майже дослівно повторено: *«а якій хлопець вислужить у майстра на колко становився, майстер повинен дати 12 шагов при отклону»*: ІР НБУВ, ф. І, спр. 58148, арк. 2.

[29] *Knox Ellis Lee*. The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations.– University of Massachuseas Amherst, 1984. – P. 302.

Розглянувши на основі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. дані про ремісників міста Ніжина та порівнявши їх із даними інших міст Гетьманщини, маємо наступні висновки:

У місті Ніжині на 1766 р. проживало 5086 жителів, з яких 282 особи займалися ремеслом, як у складі цехів так і поза ним, працюючі як піддані, або «протекціянти». Реміснича палітра міста на той час складала 30 спеціальностей.

Першим етапом набуття статусу повноправного майстра було учнівство. Близько 20 % ремісників Ніжина навчали учнів ремеслу. Ремісники брали на навчання від одного до чотирьох учнів, переважно – одного, які входили до родини майстра на строк від 1 до 10 років, найчастіше – 5 років. Учні, які «потрапили на сторінки опису» мали вік від 5 до 19 років. Найбільше було 10-15 річних.

Важливість виконання соціальної ролі батька, патріарха, голови родини призводило до того, що учнівство для майстра не лише було економічним чинником розвитку ремісничого домогосподарства, певним типом соціальних зв'язків але, й порівняно часто виступало як замінник нереалізованого батьківства. Історико-демографічний аналіз показує, що за умов наявності своїх синів, майстри в більшості не брали учнів на навчання, а бездітні ремісники, навпаки, прагнули узяти учнів до родини. Для учнів же це етап lifecycleservice, після якого слуга/serve (учень/apprentice), отримавши фах, новий соціальний статус, міг, заснувати власне домогосподарство та займатися ремеслом.

References

Berry H., Foyster E. (2007). *Childles smeninearlymodern England. TheFamilyin Early Modern England*. Cambridge, 322 p.

Daphna Oren-Magidor (2017). *Infertilityin Early Modern England*. London: Palgrave Macmillan, 195 p.

Horobets V. (2008). *Mali sotsialnitasotsi opr of esiinihrupy Hetmanatu: «kurinchyky», «striltsi», «protektsiianty», «dvoriany» etc.* // *Socium. Almanakhsotsialnoi istorii*. 8, 184-201. [in Ukrainian].

Knox Ellis Lee (1984). *The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions.* (Doctoral Dissertations). University of Massachuseas Amherst, 335 p.

Kohut Z. (1996). *Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830.* [Elektronnyiresurs]. Rezhymdostupu: http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm. [inUkrainian].

Kovalenko O. (2010). *Honcharskiro dyny Poltavy XVIII st.Kraieznavstvo.* 3, 109-115. [inUkrainian].

Kovalenko O. (2013). *Remisnyky Pereiaslava u XVIII st. Poltavski istorychni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu Viktora Revehuka*. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka, 51-60. [inUkrainian].

Kovalenko O., Serdiuk I. (2012).*»Ihrashkachyremeslo?": Odyniza spektivdytynstva v rannomodernii Ukraini. Kyivska starovyna*. 5-6, S. 52-66. [inUkrainian].

Krysachenko V. S., Stepyko M. T., Vlasiuk O. S. tain. (2004). *Ukrainska politychna natsiia: heneza, stan, perspektyvy*. / red. V. S. Krysachenka. — K.: Vyd-nia Natsionalnohoi nstytutu stratehichnykh doslidzhen, http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl-3_cnv.htm. *[in Ukrainian].*

Misto Poltava v Rumiant sevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr. (2012). / upor., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna. – K.: Nashchas. – 576 s. [inUkrainian].

Momot A. (2014). *Rumiantsevskyi opys Malorosiiy ak dzherelo, dlia doslidzhennia demohrafichnykh kharakterystyk silskoho naselennia Hetmanshchyny. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka.* Istorychninauky, 7, 22–29. *[In Ukrainian].*

Nizhynska starovyna. (2008). Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy № 2: *Opysmista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky).*Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. K., 7 (10), 3-197. [inUkrainian].

Serdiuk I. (2008). *Rumiantsevskyi opys Malorosiiy ak dzherelo vyvchennia demohrafichnykhk harakterystykmist Hetmanshchyny. Istorychnapamiat*, 3, 144– 152. *[In Ukrainian].*

Serdiuk I. (2011). *Polkovy khhorodovobyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystykamis'kohonaselennia Het'manschyny druhoi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI». *[in Ukrainian].*

Serdiuk I. (2018). *Malenkyi doroslyi: Dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st.* K.: KIS, 456 s.

Shcherbyna S. V. (2011). *Remisnychi tsekhy Pivnichnoho Livoberezhzhia u XVII-XVIII st.* (Candidate`sthesis). Kyiv. *[in Ukrainian].*